

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ: СИСТЕМНІ АСПЕКТИ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Г.А. Балута

На сучасному етапі теоретичних досліджень розвивається тенденція, орієнтована на принципи системного аналізу реальності з врахуванням специфіки моделі «включеного спостерігача». Цінність нового підходу полягає у спробах відтворення процесуальної моделі реальності, «супервентності» буття та мислення. Активно здійснюється перегляд та інтерпретація понять системи та інформації, специфіки суб'єктоб'єктного зв'язку та відповідних епістемологічних моделей на основі принципів та методології, репрезентованих системно-інформаційною парадигмою. Реальність набуває «інформаційного» образу, відмінного від його матеріалістичного розуміння.

Заміна лінійних «замкнених» моделей була продиктована ефектами у квантовій фізиці, математичними спостереженнями, закономірностями, проявленими синергетикою, продуктивними результатами, здобутими феноменологією, філософією мови та інформації. Варто також згадати ідеї, які вказували на вплив психологічного/ментального фактора на розвиток наукового базису, факт недостатньої з'ясованості функціонування підсвідомих інтропсихічних процесів, що виступали часто у якості ключових моментів епістемологічних зрушень. Під впливом сучасних «евристик» значно розширився інформаційний тезаурус, який враховує герменевтичні дані, розглядає цінність епістемологічних результатів у їх зв'язку з прагматикою філософського дискурсу — функції збереження живих систем, прогнозу розвитку системної взаємодії під впливом результатів науково-технічної культури та ін. З часів античності філософією не відкидалася проблематизація як епістемологічних, так і онтологічних аспектів знання у їх єдності.

Можна констатувати, що сучасна «системна» філософія у найбільш перспективній формі представлена дослідженнями у площині свідомості, споріднено пов'язаної з філософією мови та інформації.

Історія дискусій, присвячених проблемам свідомості та мови, ґрунтується в питанні суб'єкт-об'єктного зв'язку, визначення його особливої специфіки. Процесуальний характер реальності, фіксований мовою та інформацією трансформує предметний аналіз у русло методології, яка поєднує елементи структурного, семантичного підходу та системного аналізу. Отже, дослідження онтологічних та епістемологічних проблем з позицій традиційної об'єктної, статичної методології є лише частково виправданими, оскільки не відповідають вихідним дослідницьким настановам системної парадигми, яка дозволяє синтезувати розмаїті положення на основі створення єдиного концептуально-категоріального базису, що включає класичні системно-інформаційні теорії, представлені ідеями К. Шеннона, Н. Віннера, У.Р. Ешбі, Дж. фон Неймана та ін. поруч з філософськими інтерпретаціями реальності та її системних утворень: свідомості, матерії, інформації. Так, особливо резонансним в руслі даної проблематики було твердження В.І. Корогодіна про тісний зв'язок інформації з феноменом життя [1]. Йшлося про те, що пізнання особливостей взаємодії живих систем з оточуючим середовищем не може бути вичерпним на основі відомих онтологічних характеристик. Тому для пояснення суб'єктивно-інтегрованого динамічного образу світу у дослідницький контекст вводиться поняття інформації у її якісному/семантичному вимірі, що, на наш погляд, може мислитися як система значень, яка забезпечує стійкість системи та збереження її життєвого ресурсу, при цьому враховується зв'язок онтологічного та епістемологічного модусів пізнання.

Нове світорозуміння формується на основі «генетичної» єдності ментального та фізичного, фіксованої їх трансформованими станами — мовою та інформацією. Теорія відображення, жорсткий дуалізм матеріального та ідеального, «механістичний» розгляд суб'єкт-об'єктної опозиції як самоочевидної епістемологічної умови є недовершеними зразками філософії «редукованого суб'єкта», які спираються на факт логічної «видимості» /форми і, що особливо важливо, є не виправданими стосовно подальшого розвитку науки у плані непередбачених наслідків «чистих» емпіричних даних, позбавлених критичного філософського фундаменту. Для виправлення такої ситуації особливо продуктивним є не стільки створення нових здебільшого «психологічних» філософських варіацій, а уважний перегляд класичної філософської спадщини, представленої історичною логікою розвитку систем-

них ідей, зокрема, І. Канта, Ф. Brentano та Л. Вітгенштейна. Останні збагачують формальні аспекти дослідження семантико-інформаційним аналізом, демонструють смислову, над-логічну впорядкованість реальності, її процесуальну/контекстуальну/інтерсуб'єктивну модель.

Огляд системної філософської еволюції становить головну мету даного дослідження. При цьому з'ясуємо: наскільки системний підхід, представлений феноменологічними ідеями є виправданим у плані «епістемологічної повноти» та розглянемо специфіку суб'єкт-об'єктної взаємодії. Звичайно, в межах статті не можна вирішити проблему, генетично та структурно пов'язану з рядом супутніх проблем, проаналізувати весь спектр причин, що спонукають усвідомити доцільність використання результатів, що є найбільш авторитетними і стійкими у філософській культурі.

Можна констатувати, що найбільш об'ємні принципи «філософії нередукованої свідомості» були запропоновані представниками Елейської школи, філософією Платона, Аристотеля, Августина, Ф. Аквінського, Б. Паскаля, Р. Декарта, І. Канта, Л. Вітгенштейна, Ф. Brentano, Е. Гусерля та ін. Відома теза про асимільований, впорядкований свідомістю образ світу як цілого, лягла в основу «феноменологічного» висновку: свідомість пізнає світ, тому що світ подібний, свідомості. Однак дана «подібність» виявилась далеко не простою аналогією. Неймовірна у своїй суті ідея І. Канта, позначила поворотні моменти дослідницької перспективи, відтворивши суть «коперніканського повороту» у філософії. Філософ висунув припущення системного апріоризму, яке на мові свого часу розкривало найбільш важливі і далекоюсяжні результати сучасної системної парадигми, згідно з якою між процесами зовнішнього і внутрішнього порядку існує над-логічна доцільність. «Якщо б я видалив мислячий суб'єкт, — писав І. Кант, — то весь тілесний світ повинен був би впасти, бо він є лише явищем чуттєвості нашого суб'єкта і одним з видів його уявлення» [2, с. 12].

Кант розглядає мислення як основу суб'єкт-об'єктної форми, акцентуючи увагу на системній впорядкованості суб'єкт-об'єктного зв'язку. Серед видатних ідей І. Канта особливо цінною в контексті наших міркувань є згадувана ідея «системного апріоризму», аналіз специфіки суджень (аналітичних *a priori* — результату аналізу зв'язку між поняттями, синтетичних *a posteriori* — впорядкованих чуттєвих даних, синтетичних суджень *a priori* — причинності, що встановлює між одиничними явищами необхідний зв'язок та фіксується елементом наукової новизни).

Одним з видатних, неповторних здобутків І. Канта також була ідея

антиномій, супроводжувана викриттям причин, що їх породжують. Яку користь дало викриття антиномій як результату типових процедур раціонального міркування? Якщо відповідь на питання передбачає тільки видимий, проте у суті «парадоксальний», результат, є більш доцільним обговорити «прагматичні виграші» такого знання. Якщо в обох випадках ми отримуємо нісенітницю, то у нас є підстави критично переглянути саме питання, його ідею та контекст. Таким чином, можна звільнитися від величезного інформаційного (догматичного) баласту, який ми розглядаємо як знання, замінити його тверезою критикою у смислі пошуку субстанційної системи значень. Вся система кантівської філософії, так само як і у греків, була побудована за принципом гармонізації епістемології та онтології; в подальшій філософії цей принцип практично не знаходить аналогій в настільки розвиненому форматі як це спостерігаємо у Канта.

Якщо догматичне рішення антиномій є недостовірним і неможливим, то критичне рішення, яке може бути цілком достовірним, повинне виходити не з аналізу об'єкта, а з дослідження фундаменту самого пізнання. Як відомо, Кант вирішує антиномії на користь віри, яка не передбачає опозиції «так» чи «ні». «Нам нічого не дано, крім сприйняття і емпіричного просування від даного сприйняття до інших можливих сприйняття», — пише він [2, с. 276]. Філософ не заперечує факт емпіричного знання як «епістемологічного зрізу» реальності і у такий спосіб фіксує її діалектичний, процесуальний зміст, однак при цьому залишається агностиком: а ргіогі ми пізнаємо про речі лише те, що вкладене в них нами самими [2, с. 24]. «Узгодженість» (емпірична та логічна) не є необхідним гарантом його істинної достовірності.

Згідно з Кантом, знання відшукуються в модусі судження, «співмірного» з даними чуттєвості та розсудку. Чуттєвість, покладена в основу розсудку як об'єкт, є джерело знань, з іншого боку, та ж чуттєвість, впливаючи на «чистоту» розсудкових функцій викликає заблудження — ілюзію істини. З іншого боку, розсудок без чуттєвості не створює форми, — судження, що приймаються нами як знання. Сформулюємо загальний висновок: Кант орієнтує «механістичну» об'єкт-суб'єктну перспективу в русло суб'єкт-об'єктного відношення, репрезентувавши «об'єкт» як фрагмент онтологічної єдності, формальний, синтетичний результат впорядкованого мислення і «невпорядкованої» хаотичної чуттєвості, демонструє фундаментальну епістемологічну модель, її системно-впорядковану конфігурацію.

Одним із яскравих ініціаторів системного підходу в природничих науках був Л. фон Берталанфі, який окреслив необхідність обґрунту-

вання принципів системної теорії, що знімала проблему «часткового» змісту знання, дозволяла підійти до розгляду відношень зворотного об'єкт-суб'єктного порядку. Дослідник керувався тезою: системи, які різняться між собою можуть бути формально тотожними. З погляду Л. фон Берталанфі, існує потенційна можливість експлікації системних принципів в антропологічних та соціальних науках. Зазначені ідеї були прохолодно сприйняті представниками позитивізму, однак це не означало, що позитивізм не продемонстрував яскраво виражених системних концептів, які суттєво вплинули на подальші результати філософської еволюції. Точку її відліку можна відшукати у філософії Д. Юма, який вперше у новоєвропейській філософії фіксує факт «казуальної невідповідності між свідомістю та реальністю», підводить до парадигматичної трансформації, втіленої Кантом, який писав: «Юм справедливо стверджував, що розумом ми ніяк не досягаємо можливість причинності» [2, с. 8].

Кант був релігійною людиною, наділеною надзвичайними здібностями системного мислення, що природно спричинило відмову від тенденційних настанов матеріалізму чи ідеалізму, які не відповідали ні релігійним приписам, ні загальному задуму «чистого розуму» — функції підведення матеріалу споглядань під вищу єдність мислення. Філософ вказує на відмінності між поняттям видимості та явища — матерії, що відповідає відчуттям, розглядає матерію як речовину, здатну приймати будь-яку форму/видимість/феномен. Онтологічний зміст матерії аргументується філософом не безвідносно до суб'єкта, а у зв'язку з ним і підводить до висновку, що оформлена розмаїтість чуттєвого досвіду не може бути дана у відчуттях, вона є результатом синтезу: ми нічого не можемо уявити в об'єкті зв'язаного, чого б попередньо не пов'язали у свідомості. Мислення зв'язку лягає в основу будь-якої значущості. «Серед усіх уявлень зв'язок єдине, яке не дається об'єктам, а може бути створене самим суб'єктом», — відзначає І. Кант [2, с. 94].

Ймовірно, що аналітичні та синтетичні здібності розсудку передбачають існування такої зв'язності (а ргіогі). «Система» суб'єкта передбачає єдність чуттєвості, розсудку, розуму та здатність до суджень, при цьому судження є комбінаторикою чуттєвого матеріалу зі схемами впорядкованості. Кант підкреслює: ми мислимо реальність як процес формулювання суджень, узгоджуючи судження з поняттям. Звідси простий висновок: не існує судження (схеми), — не існує і поняття. «Для застосування поняття потрібна ще також функція здатності судження, на основі якої предмет підводиться під поняття, отже, потрібно в крайньому разі мати формальну умову, відповідно до якої

дещо може бути дане у спогляданні, — відзначає він, — якщо ця умова — здатність судження (схема) — відсутня, то таке підведення може не відбутися, так як нам нічого не дано, що може бути підведене під поняття» [2, с. 175]. Однак судження як ментальні схеми не можуть бути підведені під єдність поняття (досвіду), якщо «скасувати» просторово-часову визначеність реальності — систему внутрішнього досвіду (порядку), яка обумовлює правильну координацію чуттєвих даних та об'єктивацію частини цих даних. Внутрішні явища пов'язані у часі (єдність мислення), зовнішні ж — пов'язані у матеріальному просторі і часі, — констатує філософ.

Філософську систему І. Канта можна розглядати як вдосконалений, значно ускладнений варіант картезіанського проекту побудови дедуктивної системи, яка повинна була б, згідно з задумом Декарта, спиратися на «стійкі» передумови. Як відомо, в декартівському формулюванні такою передумовою виявився принцип «*cogito*», що мислиться як «інтенціональна» єдність буття та мислення.

Ідеї Канта були «збагачені» Ф. Brentano, який розглянув реальність як феномен, а її об'єкт — як складний «дискретний» ефект, який виникає внаслідок природної настанови свідомості, про який ми не можемо сказати з ясною очевидністю. Зауважимо, що кантіанський принцип єдності, як формальної умови «діяльної свідомості» не передбачав радикального розділення ментального та фізичного. Ф. Brentano ставить питання з'ясування відмінностей між специфікою внутрішнього та зовнішнього досвіду, тобто розглядає свідомість не «функціонально» як І. Кант, а «інтенціонально» як первинну даність об'єкта, акцентуючи увагу на уявленнях, судженнях та емоціях, які мисляться як нередуковані інтенції, що «накладаються» на об'єкт, поєднуючись між собою. Підкреслимо: Ф. Brentano звертає увагу на інтенціональну природу суджень, розглядає психічні феномени як самостійні даності або ж смисли, що зберігають стійкість по відношенню до «релятивності» матеріальних об'єктів. Дослідник розглядає інтенціональні об'єкти як самодостатні зразки (інформаційні стереотипи — Г.Б.), значення яких полягає не в реальному предметі, а в модусі його уявлення. Специфікою смислових утворень є те, що вони не мають просторово-часової визначеності, на відміну від фізичних, організованих у просторі і часі. Констатація внутрішньої системності фізичного — феномену, з погляду Ф. Brentano, є проблематичною, якраз впорядкована розмаїтість внутрішнього, суб'єктивного відтворюється на основі іманентного принципу єдності [3]. (Надалі феноменологічна ідея внутрішнього смислового горизонту як передумови осмисленості явищ набула розвитку в об-

грунтуванні категорії інтерсуб'єктивності, що ускладнило просте, схематичне розуміння суб'єкт-об'єктної природи.) Звідси реальність як ціле можна мислити у двох відмінних модусах: фізичному та психічному, які мають різний характер впорядкованості. Відкриття особливої внутрішньої природи свідомості, з одного боку, прояснило ситуацію, а з іншого — її ускладнило, вказуючи на те, що буття свідомості теоретично не потребує допущення реального світу. Так була визначена ідея розуміння зовнішньої реальності як операції свідомості, що шукає опори у предметі — об'єкті пізнання. Отже інтенційно-смысловий горизонт внутрішнього досвіду можна уявити як модель «чистої свідомості». «Феноменологічний висновок» викликав нові питання: навіть просте почуття здорового глузду підказує нам, що фізичні явища існують. Прийmemo до уваги ідею різної впорядкованості ментального і фізичного, яка дійсно може мати місце. Що ж поєднує ці світи? Як можна пояснити факт наявності процесуальних кореляцій між мислимою ідеєю та її відповідником у площині фізичної реальності, проявленого в ідеї об'єктивності (знання). Якраз дана проблема і складає головний «епістемологічний» парадокс, активно вирішуваний як у минулому, так і у сучасній філософії свідомості, аналіз якої представлений у блискучому дослідженні Н.С. Юліної «Таємниця свідомості: альтернативні стратегії дослідження» [4]. Так, свідомість досліджується функціоналізмом у його варіантах (Г. Патнем, Д. Деннет, Дж. Фодор, Б. Баарс, Ф. Дретчке, Н. Блок, С. Шумейкер, П.М. Черчленд), двухаспектними теоріями (Т. Нагель, Д.І. Дубровський, Д. Чалмерс). Частина дослідників розглядає проблему психофізичного зв'язку як ключову проблему філософії свідомості.

Основна ідея функціоналізму полягає в тому, що види ментального не можна зводити до властивостей матеріального чи ідеального, а розглядати як функціональні стани. Зароджується інженерний «інформаційно-процесуальний підхід», що проводить аналогію між свідомістю та інформаційними системами, при цьому увага переноситься на логічні аспекти функціональних закономірностей свідомості (Х. Патнем, Г. Саймон, Д. Деннет). Двухаспектні теорії захищають тезу, що реальність має дві сторони: ментальну та фізичну. Ці теорії є різними, однак і вони підходять до проблеми з позицій аналізу типу відношень, що пов'язують фізичне та психічне, актуалізуючи феномен інформації у якості такого.

З нашого погляду, дослідження функціонально-логічних аспектів свідомості, характеру її зв'язку з матеріальними структурами не може бути вичерпним без результатів філософсько-лінгвістичного ана-

лізу, який здійснює аналіз змістових та процесуальних аспектів свідомості, репрезентованих «лінгвістичною поведінкою». Під впливом біхевіоризму Б. Скіннера, який розглядав поведінкові зміни, у залежності від отриманої інформації, сформувався логічний біхевіоризм, завданням якого було дослідження операційних функцій свідомості шляхом логічного аналізу мови, представленою сукупністю висловлювань (Г. Райл, Л. Вітгенштейн, Д. Льюїс). Принагідно зазначимо: часто Л. Вітгенштейна розглядають як представника антифеноменалізму, який доводив, що ментальні утворення не можна розглядати як дані внутрішнього порядку, оскільки їх значення проявляються у контексті. Оригінальна вітгенштейнівська ідея відома під влучною назвою «мовних ігор». Чи є подібна інтерпретація вичерпною? Розглянемо смисловий горизонт як сукупність значень (інформаційних стереотипів — Г.Б.), контекст як варіабельну ситуативну сукупність, яка набуває змін в результаті інтерсуб'єктивної або ж осмисленої взаємодії. Контекст відтіняє смисл, надає йому специфіки, формує контекстуальний формат мови. Ізольований смисл набуває визначеності в контексті, єдність смислу та контексту набуває значення, тобто створює інформацію: визначену форму реальності. Ідея «мовних ігор» теоретично реалізує факт необхідної кореляції смислу та контексту, їх впорядкованої процесуальної єдності. Зміна смислу трансформує контекст — трансформація контексту видозмінює смисл [5]. Проте існує «читабельний» контекст, що не має смислу? Гіпотетична редукція контексту знову повертає нас до феноменологічної моделі «чистої» свідомості, смислового горизонту всіх можливих значень як одиничних смислів — інформаційних інваріантів. Отже, Л. Вітгенштейн у найбільш виразній формі підійшов до демонстрації мовного образу реальності/інформації, її знаково-процесуальної динаміки поруч з відкриттями, реалізованими семіотикою, зокрема ідеями Ч. Пірса.

Таким чином, суб'єкт-об'єктний зв'язок проявляється як зв'язок знаково-процесуальної (інформаційної) природи, тобто є експлікацію часу, об'єктивованого значеннями. При цьому знову таки проблематизується отологічний статус мислення, його смислові горизонти, логічні, етичні та прагматичні експлікації. Висновки, що випливають з дослідницьких програм І. Канта, Ф. Brentano та Л. Вітгенштейна дозволяють підійти до перегляду стійких, проте впливових теорій, як наприклад, теорія відображення, у якій скасовано модель включеного спостерігача, наївно пропонується «погоджувати» об'єкт з формами пізнання, замовчується проблема «позначувальної» атрибутивності біологічної матерії, не помічається факт унікальної природи культур-

ного досвіду, його розмаїтого інформаційного складу та ін. Декларативний «об'єктивний» підхід не може претендувати на статус епістемологічної повноти, адже редукує суб'єктну (сміслову) природу знання, не бере до уваги достатньої обґрунтованості причин «феноменологічного» зміщення епістемологічної перспективи.

Проте, ми не можемо також відмовитися від емпіричної об'єктивності, доведеної практичними науковими результатами. В даному разі доречно згадати ідеї Ф. Аквінського, С. К'єркегора, представлені концепціями об'єктивної та суб'єктивної істини, «логіка» яких не була чужою також і Канту: релігійна свідомість зберігає абсолютну істину всіх можливих значень світу як цілого, наука, що є «емпіричним просуванням», володіє відносною істиною, знанням на даний момент часу, філософія ж гармонізує істини віри та раціо, забезпечуючи оптимальний епістемологічний результат. Повертаючись до вихідної проблематики, проблематизації системного зв'язку, скористаємося поняттям супервентності, яке, на відміну від каузальності, проявляє його довільно-впорядкований тип, коли ментальне споріднене з фізичним, але не зводиться до нього, наприклад, доповнює його. Кореляції між ментальним та фізичним розглядаються як вірогідний закономірний зв'язок. Терміном та ідеєю «супервентності» скористалися Д. Кім, К. МакГінн, Д. Челмерс та ін. Так, Д. Кім характеризує відношення між ментальним та фізичним як номістичну необхідність: якщо децо має ментальну властивість, повинна існувати і фізична властивість в такій формі, що коли вона має місце, має місце і дана ментальна властивість [6]. На наш погляд, нова ідея дублює по суті «феноменологічну настанову» і демонструє характерну історичну повторюваність, як правило, притаманну найбільш цінним філософським здобуткам.

Отже, природні явища і явища ментальної реальності функціонують за різними законами, мають відмінну просторово-часову організацію, але уявлення про їх абсолютну нетотожність, або навпаки відмінність, не можуть бути правомірними. «Супервентність» можна розглядати як інформаційну кореляцію ментального та фізичного, мислення (значення), що визначає міру стійкості, впорядкованості системної взаємодії. Звідси впливає розуміння рівноцінності дослідження специфіки як зовнішньої, так і внутрішньої реальності, відношень прямих та зворотніх системних порядків, необхідність аналізу структурно-функціонального, кількісного, якісного, генетичного та ін. інформаційного складу. Аналіз системних та інформаційних аспектів реальності, що бере до уваги принцип «епістемологічної повноти» не може бути ґрунтовним без врахування його міждисциплінарної, «феноменологі-

чної» специфіки та доцільної співмірності дослідницьких результатів з «системними» даними релігійного досвіду.

Бібліографія

- [1] *Корогодін В.И.* Информация и феномен жизни. — Пушино, 1996.
- [2] *Кант И.* Критика чистого разума. — Симферополь: Реноме, 1998.
- [3] *Брентано Ф.* Избранные работы / Пер. с нем. В. Анашвили. — М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1996.
- [4] *Юлина Н.С.* Тайны сознания: альтернативные стратегии исследования // Вопросы философии. — 2004. — №10. — С. 125-136.
- [5] *Витгенштейн Л.* Логико-философский трактат. — М., 1994.
- [6] *Kim J.* Supervenience and Mind. — Cambridge, 1993.

Надійшла до редакції 5 травня 2011 р.